

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
ח	מקראה
1	א. פרקי מבוא
1	תולדות המחקר ותאריכים בחיי יהודה הלוי
11	רקע היסטורי
19	הדיואנים העיקריים
26	הדיואן הקראי
33	דיואן ישועה
38	דיואן אבן אלקש
40	לדמותו של ישועה
43	דיואן אלעמאני
51	ב. מסרנים וההתקבלות
51	קדמות המסירה
54	חלפון הלוי כמסרן
58	המאמר על המשקלים
62	אנכרוניזם של מהדירים
63	משורר בצומת השפעות
67	איגרות הלוי
70	בין קודש לחול
74	השיר 'ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך' ופרשת התקבלותו
84	ג. כתבי היד
	דיואנים בקו המסירה של דיואן חייא
84	דיואן חייא עצמו (נוסח היסוד, כתב יד ח)
97	דיואן ר-ג
97	דיואן א

99	דיואן ג
100	דיואן ד
101	דיואן ה, ו, ז
102	דיואן ח, ט
103	דיואן ישועה
106	פירוט מבנה דיואן ישועה
111	דיואן שוקן
115	דיואן אבו סעיד אבן אלקש
120	דיואן ע

דיואנים שאינם בקו המסירה של דיואן חייא

121	דיואן פ
122	דיואן צ
122	דיואן ק
123	דיואן ק ¹
123	דיואן תע"ל (כתבי יד ר ש ת)
124	הרכב דיואן תע"ל

נספח

125	רשימת השירים החד-חרוזיים בדיואן ישועה (חלק א)
132	שירי האיזור בדיואן ישועה (חלק ב-ב)

האיגרות

השירים

645	רשימות ומפתחות
647	ביבליוגרפיה וקיצורים
661	רשימת כתבי היד
673	מפתח המשקלים
677	רשימת השירים

א. פרקי מבוא

תולדות המחקר ותאריכים בחיי יהודה הלוי

יהודה הלוי פעל במרכזים חשובים ביותר של יהודי ימי הביניים; בספרד הנוצרית, בספרד המוסלמית וגם במזרח, במצרים, משם יצא לדרכו האחרונה אל ארץ ישראל. את שיריו הוא כתב על אדמת ספרד הצפונית וספרד הדרומית, על הים ובמצרים. כגודל הפיזור של מרכזי פעילותו כן היה גודל הקושי של מלאכת הכינוס של שיריו לכדי אוסף מלא בדמות דיואן מסודר. הדיואן מורכב משתי חטיבות עיקריות. מלבד שירי חברה שהוא כתב לפי הזמנה ומשירי הדבקות האישיים, הלוי גם כתב לצורכי עבודת הקודש בבית הכנסת.

בשירי קינה הוא נתן ביטוי עז לפרעות שפרעו בעמו הן נוצרים בני עשיו הן מוסלמים בני ישמעאל. שירתו הדתית רוויה האשמה נוקבת של הצוררים בני הדתות הגדולות. הוא היה המשורר הלאומי הגדול של תקופתו, ואין זה מקרה שהוא גם בעל ספר המענה והראייה על אודות הדת המושפלה (הכוזרי), ספר הגות מקורי בצורת ויכוח, שהוא כתב בפרוזה ערבית-יהודית. מלך שמבקש לתקן את מעשיו מזמין לוויכוח נציגים מבני הדתות הגדולות הנצרות והאסלאם. מדבריהם הוא למד ששורש אמונתם נעוץ ביהדות. כך הוא מגיע אל החבר, בן דמותו של המחבר עצמו.

ידיעותינו על חיי יהודה הלוי אינן מצטמצמות למה שעולה משירתו העברית, אשר מוסכמות השיר הימי ביניימי עם הקלסיציזם המפורסם מכרסמים באמינותה, כי אם ניזונות גם ממקורות חוץ. מלבד ספר ההגות הערבית-יהודי הוא נודע גם באיגרות אוטוגרפיות בערבית-יהודית, שהתגלגלו אל בין מסמכי הגניזה הקהירית. באיגרות אלה עולה פעילותו הציבורית בפדיון שבויים. מאיגרותיו העבריות עולה גם הבוז שהוא רחש כרופא כלפי מטופליו בטולדו בירת החבל הנוצרי. תוך כדי טיפול במנהיגיהם הוא כתב את דברי השטנה הקשים ביותר נגד ההמון המוסת שפרע באחיו היהודים. זה היה ניסיון חייו במהלך המוקדם הזה של פעילותו.

בשיר שהוא כתב על פוגרום טולדו 'לא אליכם שומעי שמעי' הוא מתייחס למעמדם המיוחד של היהודים בממלכה. לדבריו יהודים משמשים יועצי האבירים נושאי הצלב ואף של המלך עצמו, כנראה אלפונסו השישי כובש טולדו (מת ביוני 1109). אבל כל זה התנהל רק כלפי חוץ: וַיֵּדַע עֲשׂוֹ הַיְתָה עִמִּי / וּבְלָבוֹ חוֹרֵשׁ לְדָמִי.

היהודים חשו בסכנה המתקרבת עם התרופפות שלטון המלך, שהם היו יועציו ונהנו מחסותו. התכנסות מסוכנת הייתה מתוכננת ליום השבת, והיהודים ביקשו לדחות את הדבר ביום אחד, אבל בקשתם נדחתה בבוז. השרים האבירים ניצלו את ההזדמנות לפרוע ביהודים. וכפי שמתאר זאת הלוי בקינה שלו: וְשָׁרִיָּהֶם אָצִים לְאִמֹר פְּלוּ מֵעֵשִׂיכֶם [...] הָרְגוּ בָּהֶם עַד עָרֵב. את התוצאות האיומות של ההרס והחורבן הלוי תיאר בקינה 'לא אליכם שומעי שמעי'. הוא היה עד להרס בתי הכנסת, שנמלאו בדמם של הצעירים שבית הכנסת היה בית מדרשם: כְּנֶסֶת בְּדָמֵי מְלֹאוֹ / כִּי שָׁם עוֹלָלִי נִחְבָּאוּ. קינה נוספת מעין זו כתב הלוי הפעם על פוגרום מיוקרה 'גרושים מבית תענוגיהם'. הקינות עם הכותרות הערביות המייחסות את הדברים לטולדו ולמיוקרה נכנסו אל תוך האוסף הליטורגי של הקינות לתשעה באב.

שנה קודם לכן (מאי 1108) כתב הלוי הספד חד-חרוזי ארוך, שנכנס כנספח בסוף דיואן שירי החול. מסתבר שהוא הגיע לידי העורך המצרי של הדיואן בשלב מאוחר. הפעם מדובר בשיר מסוג שונה לגמרי. זהו שיר אישי שהלוי כתב על הרצח של שלמה בן פרוציאל (Feruziel) בן אחותו של המדינאי המפורסם סידלוס. האיש היה דיפלומט מנוסה ששלט בלשונות הסביבה הרומאנית וגם הערבית. לא בכדי הוא נבחר להוציא אל הפועל את השליחות של מלכות קשטיליה אל מדינת ארגון. לקראת שובו הכין הלוי שיר שבח ארוך לכבודו. לרוע המזל הוא נרצח בדרכו חזרה הביתה. המשורר המאוכזב היה מודאג בצדק ממצבם המתערער של היהודים, שהרצח הזה השאיר אותם ללא מליץ יושר, חשופים לגחמות השרים האבירים. בשירו הוא שלח קללה נוראה לראשם. הלוי מבקש שהמוני הנוצרים ('בת אדום') יפלו פגרים מתים כמו כל האיקונות שלהם:

יִשְׁפֹּךְ אֱלֹהִים מִטֵּר זַעַם עָלֵי בֵּית אֲדוֹם / שְׁרָשָׁה יִרְצֵץ וְקִצֵּץ אֶת אֲמִירָהּ
 יִשֵּׁב לְחִיקָה גְמוּל בְּשִׂכּוֹל וְאֶלְמוֹן וְיִשְׂ- / כִּיב כָּל הַמוֹנָה כְּכֹל צִלְמֵי אֲשִׁרָהּ
 (שיר שמה*)

גם במגע האישי שלו כרופא בקרב חברת האבירים כובשי טולדו, אבירי בשר ואדונים קשים, הוא לא רווה נחת. באיגרת שבה הוא מתאר את מצבו כרופא בטולדו הוא אומר: וְהָעִיר גְדוֹלָה וְיוֹשְׁבֵיהָ עֲנָקִים וְהֵם אֲדוֹנִים קָשִׁים [...] וְרַפְּאֵנוּ אֶת כָּבֵל וְלֹא נִרְפְּאֵתָה (השוו יר' נט א).

ברבות הימים הלוי מאס בפעילותו בצפון הנוצרי, ופנה אל עבר הדרום המוסלמי. פנייתו תועדה באיגרת ארוכה (איגרת א), שהוא כתב אל משה אבן עזרא המאור הגדול של השירה 'כחם עבר וערב'. הוא ואחיו יצחק, יוסף ויהודה נודעו כבעלי משרה מיוחסים בגרנדה, ומשה אבן עזרא עצמו אף התכנה 'צאחב אלשרטה' (דרגה

פקידותית גבוהה, 'אדון המשטר'). ולפי אברהם אבן דאוד הוא זכה בכמה וכמה כתרים 'ור' משה בר' יעקב בן עזרא מזרע המשרה וחכם גדול בתורה ובחכמה יונית ובעל שירות ותשבחות'.¹

חוכמה יונית ציינה את ההשכלה הכללית במדעים ובפילוסופיה שנודעו באותה העת בתרגומים לערבית. יהודה הלוי, שבא מהצפון הנוצרי, אולי לא הגיע לדרגת הלמדנות וההשכלה שאפיינה את משוררי אנדלוסיה. מבחינתם הוא היה בבחינת מסתערב (mozarabe). הוא גם השתמש בלשון הספרדית המקומית (רומאנית) בקטעי סיום פואנטליים במוֹשַׁחַת שלו. הוא גם לא דבק בטהרנות מקראית קיצונית שאפיינה את משה אבן עזרא ואת האסכולה הספרותית שלו. מבחינתו של הלוי אפשר היה להשתמש בשירה העברית בכל שכבות הלשון, בין השאר גם בלשון חכמים על מילותיה השאולות. כך למשל הוא תיאר את אומללותו באחד משירי הים שלו: ואוקיאנוס לפניך למנוס (רסא 13).

בשעת כניסתו לאנדלוסיה היה הלוי מהגר בן בלי שם, שהגיע מאזורי הצפון הנוצרי, שנודע בבורות של אנשיו ובחוסר ההשכלה שלהם. באיגרת בפרוזה עברית מחורזת שהוא שיגר אל משה אבן עזרא הוא הציג את עצמו כ'נבזה וצעיר'. כדי להתקבל אל חוג משוררי אנדלוס המלומדים הוא שיגר לאבן עזרא שיר מסובך במבנהו שהוא הצליח לחקות, והיה זה במקום שגדולים ממנו נכשלו. אפשר שבאותה שעה הוא לא העז להיכנס לגרנדה עצמה, וקבע את מושבו בעיר ספר צפונית לגרנדה בשם גואדיקס. לשם שלחו לו כעבור זמן משה אבן עזרא ורבה של גרנדה יהודה אבן גיאת משלוח מנות מפואר בפורים. על המתנה הזאת הוא הודה להם בשיר שבח ארוך (שיר מו).²

באיגרת ההתוודעות הלוי מתאר את מהלכיו באנדלוסיה על דרך ההיסוס ויראת הכבוד 'וְאֶתְנַהֵלָה לְאֶטִי [...] ...] עַד הַגִּיעִי אֶל קֶצֶה גְלִילִם / וְלֹא הוֹרֵשִׁיתִי לְגֶשֶׁת אֶל גְּבוּלָם'. הדברים מזכירים, אולי, במידת מה את דברי ההתחמקות של רבן גמליאל שרחץ במרחץ שפסל אפרודיטי היה ניצב בו. על התמיהה בדבר הוא השיב בדברים המובאים במשנה (עבודה זרה ג ד) 'אני לא באתי בגבולה היא באה בגבולי'. גם יהודה הלוי לא התיר לעצמו לבוא בגבולם של בעלי חוכמה יונית, לא מתוך זלזול אלא מתוך הערצה ויראת הרוממות. על קשיי ההתאקלמות של הלוי במחוזות המערב (אנדלוסיה) מעידה כנראה גם שאלתו של אלמוני המכוונת להכין

1 ספר הקבלה, עמ' 73.

2 ושירמן תיקן בכותרת בעקבות ברודי 'אבו אברהים' (יצחק) במקום 'אבו הרון' (משה). ראו שירמן, לתולדות, עמ' 259, הע' 28, וכן ברודי ב, עמ' 263.

את המעבר מפתחה של תלונה אל שבחי הרב יהודה אבן גיאת, רבה של גרנדה. התמיהה היא על משיכתו של הלוי אל המערב, ספרד המוסלמית, שדחתה וביזתה אותו כפי שדוחים ומבזים אלילים. תשובתו כלולה בבית המעבר לשבחי המהולל: וכי איך יכול ליבי להיות עם קשטיליה בשעה שמיתרי ליבי ממושכנים באנדלוסיה.

אָמור מֶה לֶךְ לְדָרְךָ מֵעֶרֶב עוֹד / וְהוּא זָרְךָ תְּמוֹל פְּזוֹת אֱלִילִים
עֲנִיתִי אֵיךְ יְהִי לִבִּי בְּמִזְרָח / וּמוֹרְשֵׁי בְּמֵעֶרֶב הֵם חֲבוּלִים (שיר טז 9)

על פי הכותרת הערבית של שיר הספד על בת אחיו (שיר רג בדיואן משה אבן עזרא) דבר מותה בקורדובה בתשרי תתע"ה (1114) הגיע אל משה אבן עזרא כשכבר היה בקשטיליה. יהודה הלוי התוודע, לפיכך, אל משה אבן עזרא בגרנדה לפני כן.³ יש בידינו עדויות על שהותו של הלוי בעיר קורדובה בעשור השלישי של המאה ה"ב. לפני השנה 1125, שנת מותו של ברוך אבן אלבאליה איש קורדובה (דיואן משה אבן עזרא, שיר צג) אנו יודעים על הימצאותו של הלוי במקום. בשמו של החכם המקומי הזה הלוי התנצל באיגרת שהוא כתב (איגרת ד) על העיכוב במתן תשובה לשאלה שנשאל הרב. לדברי הלוי הרב נעדר מהעיר, ושווה זה עשרים יום בלוסינה. סמוך לשנת 1130, עם התגברות הקנאות של גודי המואחדון מצפון אפריקה, כנראה, הלוי כתב את השיר על החלום הנבואי שלו 'נמת ונרדמת' (שיר רנד) הצופה למפלתו הקרובה של 'בן הגר' ('וְשִׁנַּת תֵּת' 'תִּתְּפֵץ לֶךְ כָּל גְּאֹוָה'). אכזבתו של הלוי מאי התגשמות חלומו הביאה אותו אל המסקנה האחרונה - ארץ ישראל. בערך בשנת 1138 הוא בא בדברים עם סוחר מצרי, חלפון בן נתנאל אבן אלדמיאטי שמו. איש זה, ששהה בספרד לרגל עסקיו, הוקסם מרמת ההשכלה והכישרון שהיו מנת חלקם של המלומדים היהודים בספרד. הוא היה מצוי בדרכי הים, והלוי ראה בו מי שיוכל לסייע לו במסע הימי לארץ ישראל. באיגרת שהלוי כתב לנגיד יהודי מצרים שמואל בן חנניה באביב 1141 (איגרת ה) הוא הזכיר את חסדיו של חלפון, שנמשכו, לדבריו, שנתיים ימים.

את האיגרת אל שמואל בן חנניה כתב הלוי באלכסנדריה לפני חג השבועות של שנת 1141. בין שאר הדברים שהלוי כתב באותה איגרת הוא הזכיר את האירוח הנדיב שהוא זכה לו מידיו של אהרן אבן אלעמאני, רופא ודיין, שהיה אחד מניצולי

3 המסקנה של ברודי, משה אבן עזרא, עמ' 314, שבשנת 1095 היה כבר רמב"ע בספרד הנוצרית אינה מוכחת. הוא היה רחוק מנמען השיר, יצחק אחיו, שעזב את גרנדה לפניו, אבל לאו דווקא בספרד הנוצרית. לשון השיר: 'יאוה היות לו כנף נץ ויעוף ראותך' מלמדת על ריחוק, אבל אינה מציינת מקום.

הטבח של הצלבנים בירושלים (1099). לפוסטאט (קהיר) הגיע הלוי לפני חג החנוכה של שנת 1140. שם הוא כבר לא יכול היה לפגוש את המנהיגים של ישיבת ארץ ישראל הגולה, שחוסלה זמן קצר קודם לכן. גם ניסיון הכניסה לארץ בדרך היבשה לא עלה יפה, וכך הוא נאלץ לחכות עד שוך סערות החורף כדי לעשות את הקטע האחרון במסעו בדרך הים. בערב שבועות של שנת 1141 הוא כבר ישב באונייה שעגנה בנמל אלכסנדרייה, וחיכה לרוח המערבית שתביא אותו אל מחוז חלומותיו. השערתו של מרדכי עקיבא פרידמן בדבר זמנה של איגרת מספרד שבישרה לחלפון את דבר בואו הקרוב של הלוי למצרים (סיוון 1140) מתקבלת על הדעת. באותו זמן בערך כתב הלוי, שציפה לשוך עונת הגשמים, את דברי השיר: וּמְתִי אֶתְבְּשֵׁר אֲשֶׁר גָּשֶׁם חֶלֶף / וּפְרוּד רַב חֶלְפֹן בְּחִבּוּר הַתְּחֵלֶף, וְכֵן: וְהַחֲפִזוּ לְמַסַּע אַחֲרֵי דוּד [...] וְאַסְרוּ חֵג וְאַכְלוּ פֶסַחְכֶם בּוֹ בְּחֲפִזּוֹן (שיר ר וכן שיר 8).

מן השהות של הלוי בארץ ישראל לא הגיעו אלינו שירים כלשהם, וגם לא עדות אחרת. אבל מה שאין עליו עדות של ממש השלימה יד הדמיון. לפי סיפור שנודע במאה הט"ז הוא נדרס למוות בירושלים, כשהוא זועק את שירו המפורסם 'ציון הלא תשאלו לשלום אסיריך' (שיר רמא), וראו עוד להלן. לפי חישובים שונים הוא מת בתשעה באב של שנת 1141, זה גם היום שהשיר הזה נקרא עד ימינו כחלק מקינות אשכנז.

המלומד היהודי האיטלקי שמואל דוד לוצאטו ערער, כנראה בצדק, על האותנטיות של סיפור המאורעות שהביאו למותו של הלוי. כתב יד קריא ויפה של דיואן הלוי הוא רכש בתוניס בשנת 1839. תוך עשרים וחמש שנה הספיק להוציא לאור שני קבצים של שירי הלוי על פי כתב יד זה. את הקובץ 'בתולת בת יהודה' (פראג 1840) ואת הקובץ 'דיואן ר' יהודה הלוי', שזכה להיות בין הספרים הראשונים שהוציאה לאור 'חברת מיקיצי נרדמים' (ליק 1864). שד"ל הוציא לאור בסך הכול פחות ממאה שירים מכתב היד שהוא רכש, ולאחר מותו החליף כתב היד שהוא רכש ידיים, והגיע לספריית הבודליאנה באוקספורד.⁴

אחד מחברי החברה באותם ימים היה הקראי אברהם פירקוביץ, שגילוי הדיואן הרשים אותו כנראה ביותר. במסעי הרכש שלו למזרח הוא הביא איתו בין השאר כמה וכמה שרידים של דיואנים של הלוי. האוסף שלו עשה בסופו של דבר את דרכו אל הספרייה הרוסית הלאומית בסנקט פטרבורג. שימוש חלקי ביותר עשה בשרידי הדיואנים אברהם אליהו הרכבי הספרן של האוסף במהדורה עממית הקטנה

(שמינית), שהופיעה בוורשה בשני כרכים בהוצאת אחיאסף בשנים 1893-1895.⁵ את המהדורה הוא ייעד כדבריו במבוא 'למקרא העם', ולכן נמנע מלהזכיר את מקורותיו, והסתפק ב'איזה רשומים קצרים מכ"י דפה נתתי לדוגמא', ובדרך קבע בלא למסור את הציונים המדויקים לכתבי היד המקומיים (של 'פה').⁶ בעיקרו של דבר הוא חזר ופרסם שירים שכבר הופיעו בדפוס, בעיקר אלה שפרסם לוצאטו עם פירושו. הוצאת אחיאסף הבטיחה אומנם ב'דברים אחדים' אשר בראש הכרך הראשון להוציא 'קובץ שלם מכל שירי המשורר הגדול הזה ומליצותיו הנחמדות', אבל לא ידוע לנו שהתוכנית הזאת יצאה אל הפועל.

הוצאת המהדורה השלמה של שירי הלוי לא ירדה מעל סדר יומה של חברת מקיצי נרדמים בסוף המאה התשע עשרה, עד שראשיה נתנו את עינם בחיים ברודי, צעיר מוכשר - לימים רבה הראשי של פראג - והוא קיבל על עצמו להוציא את הדיואן לאור. וכך הופיעה בברלין לפני למעלה ממאה ועשרים שנה החוברת הראשונה מן המהדורה בדפוס (1894).⁷ הכרך האחרון של שירי הקודש לר' יהודה הלוי, שיצא במהדורה זו, הפעם ללא פירושים וללא חילופי נוסח וגם ללא ציונים למקורות, הופיע אחרי הפסקה גדולה שנגרמה בעטייה של מלחמת העולם הראשונה (בשנת 1930).⁸

בשנים תשל"ח עד תשמ"ו חזר דב ירדן והדפיס את שירי הקודש בארבעה כרכים הסמוכים במידה רבה על שולחנה של מהדורת ברודי.⁹ תרומתו העיקרית של ירדן ברשימה עשירה של ציונים למקראות המשובצים בשירים. בשנת 1994 ראתה אור במדריד מהדורה דו-לשונית עברית-ספרדית הכוללת מבחר של 142 שירים משירי הלוי. ראוי לציין שהמהדורה הזאת המבוססת בעיקרה על מהדורת ברודי כוללת מערכת חילופי נוסח מצומצמת.¹⁰ מכאן ואילך לא הועמדו נדבכים נוספים בתחום הההדרה של שירי הלוי, ובכך נגרם עוול לא קטן למשורר הימי-ביניימי הגדול. עיון היסטורי מעמיק בנבכי שירת חייו של הלוי ערך חיים שירמן, מחוקריה הדגולים של שירת ספרד, בסוף שנות השלושים של המאה העשרים. הוא הסתמך בעיקר על הידיעות שהגיעו אלינו בכותרות הערביות שנוספו בראשי שיריו של

5 הרכבי, שיריו ומליצותיו, א, עמ' 170.

6 שם, עמ' XXXIII.

7 ברודי א.

8 ברודי ד.

9 ירדן, שירי הקודש. קצת שירים הוא הדפיס עלפי העתקות ששלח לו מסנקט פטרבורג הספרן לייב וילסקר.

10 שירים.

המשורר. הכותרות מסרו בקצרה בלשון הערבית היהודית דברים על נסיבות הכתיבה של כל אחד מהשירים ועל זהות נמעניהם. כך החל שירמן לפרסם בירושלים סדרת מאמרים בשם הקצר והצנוע 'חיי יהודה הלוי'.¹¹ הפתעה גדולה נכונה לשירמן לאחר שהשלים את מלאכת החקר המדוקדקת שלו.

המקור המהימן ביותר להרפתקה העלומה של נסיעת המשורר בים התיכון ושל ההכנות לנסיעה וגם של שהותו במצרים בדרכו לארץ ישראל נחשף בשורה של מכתבים אוטוגרפיים של המשורר עצמו ושל הקבוצה שהקיפה אותו. המכתבים נתגלו בתוך האוצר העשיר של שרידי כתבי יד עבריים וערבים-יהודיים מימי הביניים - אוצר הגניזה הקהירית, שהכיל במקורו כרבע מיליון חיבורים (גניזת בן עזרא). שרידי החיבורים הנוגעים בפרשת הלוי כוללים קרעי מכתבים וטיוטות של מכתבים שהועלו על הכתב לפני כתשע מאות שנה, והיו מיועדים לעיניהם הפרטיות של ידידים ושותפים מאנשי המסחר הים תיכוני. בין המכתבים השונים נודעו גם ארבעה אוטוגרפים בעצם כתב ידו של יהודה הלוי. את המכתבים הוא הפנה אל חלפון בן נתנאל אלדמיאטי, שמקום מושבו היה בפוסטאט, אבל רשת עסקיו הייתה פרושה על פני נמלי הים התיכון, ועד הודו הרחוקה היא הגיעה. חלפון שמר על מכתבים וטיוטות של מכתבים, אשר למעלה ממאה מהם סיימו את דרכם בסופו של דבר בגניזה הקהירית.

חוקר הגניזה הנודע שלמה דב גויטיין עמל על החומר הדוקומנטרי הזה, וקיבץ אותו במשך שנים רבות לאורך המחצית השנייה של המאה העשרים. את גילוייו פרסם גויטיין בסדרת מאמרים שהאחרון בהם, 'האם הגיע ר' יהודה הלוי אל חוף ארץ ישראל?', ראה אור בשנת תשל"ז.¹² את רוב החומר, שכלל בין השאר גם את ההתכתבות של הלוי ושל אחרים בעניינו ואליו, הוא הניח בסופו של דבר אחרי עיבודים נוספים, כפי שראה אור בפרסומו הראשון בעיתונות המדעית. גויטיין יצא מן העולם כמאה שנה לאחר שיצא שמעה של הגניזה הקהירית לראשונה בעולם (בשנת 1985) בלא שפרסומו של האוסף המלא של מכתבי הסוחרים ראה אור. את המשימה הכבדה של ההוצאה לאור קיבל על עצמו תלמידו מרדכי עקיבא פרידמן. כך זכינו לפרסומו של ספר הודו ד (ב), 'חלפון הסוחר המשכיל והנוסע הגדול: תעודות מגניזת קהיר' (למעלה ממאה תעודות). לכרך זה הוסיף מ"ע פרידמן כרך דיונים משל עצמו, ספר הודו ד (א) 'חלפון ויהודה הלוי: לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול על פי תעודות גניזת קהיר', אחיו תאמו של כרך ד (ב). שני

11 שירמן, חיי יהודה הלוי.

12 גויטיין, האם הגיע.

הכרכים ראו אור באותו הזמן כשלושים שנה אחרי מותו של גויטיין (תשע"ג). קדמו לפרידמן שני חוקרים זריזים משה גיל ועזרא פליישר שהוציאו בשנת תשס"א את הכרך: יהודה הלוי ובני חוגו: 55 תעודות מן הגניזה.

הפתעות נכוננו לנו לא רק בחיבורים הדוקומנטריים אלא גם בחיבורים הספרותיים. שרידי כתבי יד של דיואנים עתיקים של שירת הלוי השתמרו באוסף העברי השני של הספרייה הרוסית הלאומית בסנקט פטרבורג על שם סלטיקוב שצ'דרין (גניזת בן שמחה הידועה כאוסף פירקוביץ). החומר הזה היה חסום בפנינו במשך שנים ארוכות, והידיעות המעטות שהגיעו לידינו נמסרו באמצעות פרסומים בלשון היידית. הספרן אריה לייב וילסקר החל בשנת 1982 ואילך לפרסם בכתב העת 'סוועטיש היימלאנד' במוסקבה שירים בלתי ידועים של הלוי על פי אוצרות רוסיה.¹³ במאמרו האחרון של וילסקר, שכבר הופיע לאחר מותו התפרסמה לראשונה בשלמותה איגרתו המחורזת של הלוי אל משה אבן עזרא, פטרוננו הגדול מגרנדה, כשהיא מנוסחת בלשון היידית.¹⁴ הנוסח העברי של האיגרת החשובה הזאת נפסל כנראה לפרסום, ומותו של וילסקר סתם בפנינו את הגולל על עולמם העלום של כתבי היד העבריים שמעבר למסך הברזל. בין השאר היה וילסקר גם נוהג להבריא אל המערב מידי פעם קטעי צילום מן המציאות שהתגלו לו בחומר המקומי העשיר. על פי החומרים האלה בנה עזרא פליישר את מאמרו המקיף 'חומרים ועיונים לקראת מהדורה עתידית של שירי יהודה הלוי' (תשנ"א).¹⁵ בשנת תשס"ו הלך פליישר לעולמו, ומן המהדורה העתידית לא נודע דבר.

פליישר צדק בוודאי כשהכריז בשנת תשנ"א על הצורך במהדורה חדשה של שירי יהודה הלוי. ואכן שנה קודם לפרסומו של פליישר בשנת תש"ן, כאשר מסך הברזל אך החל להתרומם מעט, ערכתי מסע מחקר אל הספרייה הרוסית הלאומית בסנקט פטרבורג במטרה לגלות שם שרידי דיואנים של שירי הלוי. לנגד עיני עמד הציווי 'השמר לך פן תעזב את הלוי כל ימך' (דב' יב יט). בהמשך לביקור אף זכיתי למתנה הנדירה של תצלומים. לידי הגיעו תצלומים של למעלה מארבעים כתבי יד שגיליתי במקום. כתב יד אחד כלל לפעמים עשרות דפים, והמספר הכולל של הדפים הגיע למאות רבות. כך שינסתי מותניים וניגשתי אל מלאכת המיון והסידור. מהר מאוד התברר לי שלא כל הדפים המרוכזים בתיק אחד הנחשב כתב יד אחד שייכים בהכרח לכתובת ידו של אדם אחד, ושרידים מכתובת ידו של אדם

13 וילסקר, שירים חדשים.

14 וילסקר, מכתב.

15 אסופות ה (תשנ"א), עמ' קג-קפא. נכלל אחר כך בתוך פליישר, ספרד, עמ' 844-928.

אחד מפוזרים לעיתים בין תיקים שונים, שכל אחד מהם נחשב כתב יד לעצמו לפי המיון והסימון של הספרייה הלאומית הרוסית בסנקט פטרבורג. באופן כזה היה עלי לארגן את כל החומר מחדש על פי הדיואנים השונים ועל פי כתיבות היד השונות. כדי לבצע את המהלך ההכרחי הזה הקמתי בחסות החוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית את מפעל יהודה הלוי. מטרתו הייתה בסופו של דבר להוציא לאור מהדורה מדעית של שירי יהודה הלוי המבוססת על כל המקורות כולם.¹⁶ אי אפשר לומר שהופעת מאמרו של פליישר על המהדורה העתידית לא ריפתה את ידי. בסופו של דבר הרגשתי שאיני רשאי להיבטל מן המשימה של פרסום מהדורה ביקורתית של שירי יהודה הלוי לאחר שעברו מאה ועשרים שנה מאז שמהדורת חיים ברודי החלה לראות אור בברלין.

מהדורתו של ברודי אינה נקייה מליקויים. אין זה אשמתו, כמובן, שלא יכול היה להיוועץ באוסף הרוסי העשיר. את מהדורתו הוא ביסס בעיקר על שני כתבי יד שלמים במידה זו או אחרת, שהשתמרו באוסף הבודליאנה באוקספורד 1970 וכן 1971, שאת הראשון כינה כ"ב ואת השני - כ"א. את כ"א הוא עשה בסיס לנוסח הטקסט שבמהדורתו, ואת גרסאות כ"ב הוא רשם בעיקר בתוך הפירוש המפורט שצירף למהדורה. שני כתבי היד שונים ביותר זה מזה. כ"א נוח לקריאה וכתוב בכתב מרובע נאה מן המאה הי"ד בערך, ואין פלא שברודי עשה אותו בסיס למהדורתו. כ"ב כתוב בכתב קורסיבי מסולסל וקשה לפענוח, ונמסר לנו בהעתקה מאוחרת מן המאה הי"ז בערך. עם זאת נזקק ברודי בפירוש המפורט שלו לעיתים קרובות דווקא לגרסאותיו של כ"ב. בעשותו זאת הוא בוודאי צדק. הדבר עולה באופן ברור מהמקבילות הרבות לנוסח כ"ב בדיואנים של גניזת בן שמחה הקראית, היא הגניזה הרוסית, שאברהם פירקוביץ טרח על איסופה.¹⁷

כ"ב הוא אכן הדיואן הקלסי הנפוץ שזכה למספר רב של העתקות יותר מכל דיואן אחר, ויש להצטער על כך שברודי לא עשה את כ"ב בסיס לנוסח הפנים של מהדורתו, כפי שעשינו אנחנו. מלבד הליקוי הבסיסי הזה ברודי גם חילק את השירים חלוקה תמטית חדשה, ולא הבחין בין שירים חד-חרוזיים בעלי חרוז אחד המבריא את כל בתי השיר, ובין שירים סטרופיים, בעלי סטרופות, מחרוזות, אשר

16 למפעל בשלב הזה תרמו טוני ועודד אלישר וכן עליזה ניבי. בהזדמנות זו אני מבקש להודות להם על שהתגייסו לסייע לעבודה הבסיסית החשובה כל כך, ותרמו להופעת הספר: יהלום, שירת חייו של ר' יהודה הלוי. שם נזכרו גם כל פרסומי הקודמים בנושא זה.

17 השוו בפירושי ברודי לשירים כו 7, נד 6, סז 25, רסא 25, רעו 10 ועוד. מרגלא בפומיה: לדעתני נוסח כ"ב (לעומת כ"א) הוא הנכון.

להן חרוז ייחודי ושונה ממחרזות אחת לחברתה. על הבחנה צורנית זו שומרות כל העריכות הקדומות של דיואן הלוי ללא יוצא מן הכלל. ברודי גם סידר את השירים בסדר תמטי חדש, שאינו מקוים באף אחת מעריכות הדיואן השונות בימי הביניים. מהדורה ביקורתית חייבת להיות נאמנה לנוסח של כתב יד אחד, ובמקרה שלנו גם לנוסח השירים וגם לנוסח הכותרות הערביות המלוות כל שיר בראשו, שלא לדבר על סדר השירים.

מה שקובע את סדר השירים בעריכות הקדומות הוא שיתוף ז'נרי בעיקר. מכיוון ששירים חברתיים חד-חרוזיים, שעיקרם שבחי נמענים, יכולים לפתוח בפתחה ארוכה בעלת נושאים שונים, כמו הגות ותלונה, אהבה ויין ועוד, יש בעייתיות מסוימת בחלוקה התמטית. את שירי השבח הארוכים בעלי המבנה הכפול ('קצידות') בעלי הדיואנים הימי בינימיים מסדרים במדור לעצמו, כך גם את השירים הקצרים שנושאים אחד; שירי יין וחשק ושירי חתונה, שירי חידה וכדומה. גם הבנת האווירה השירית הימי ביניימית והמוטיבים שלה הנסמכים במידה רבה על הקונבנציה והטעם הספרותי של שירת ערב לא היו בכל מקרה נהירים לברודי, כפי מה שעולה מפירושו המפורטים. הוא מתפלל למשל על כך שבשירי חשק שגרתיים הלחיים של מושאי תשוקתו של יהודה הלוי מעוטרים בזקן. כך למשל הוא מלמד אותנו בפירושו לשיר קכד 'והיה מדרך המשוררים הערביים והעבריים ליחס גם לנקבה שער לחיים'¹⁸.

מהדורה ביקורתית חדשה של כלל שירי המשורר מלווה בפירוש מפורט היא משימה שלא ראיתי את עצמי רשאי להיבטל ממנה. המהדורה מתחלקת לשני כרכים על פי החלוקה המקורית של דיואן חייא המגרבי בין כרך שירי החול שכלל מלבד השירים החד-חרוזיים גם כארבעים שירי איזור בחריזה מתחלפת בסוף הכרך, ובסך הכול כארבע מאות שירים, ובנוסף לכך עשר איגרות מחורזות בראש הכרך. יהיה זה בלתי מדויק, לפיכך, לקרוא לכרך הראשון הזה כרך השירים החד-חרוזיים בגלל האיגרות המחורזות המופיעות בראשו. מצד אחר גם הכינוי כרך שירי החול יהיה בלתי מדויק, מכיוון שהוא כולל בין השירים החד-חרוזיים חמישים ושישה שירי דבקות קצרים, מעין שירי תהילות אמוניים ('תמגידיה מלחנה'). לעומת זאת הכרך השני רובו ככולו שירים ליטורגיים הערוכים והמסודרים על פי המעמדים הליטורגיים השונים כפי שמוסרים אותם כתבי יד שונים מאוסף הספרייה הרוסית הלאומית בסנקט פטרבורג. עם זאת, חמישים ההספדים בסופו אינם שייכים לעבודת הקודש במובן המצומצם, ולכן אי אפשר להגדיר באופן מדויק גם את

את הכרך השני ככרך שירי הקודש. ומכיוון שהכרך השני כולל גם מיני בקשות בפרוזה מחורזת, אי אפשר להגדיר אותו, מצד שני, גם בתור כרך השירים הסטרופיים (שחריזתם מתחלפת בין מחורזת אחת לחברתה). ואף על פי כן נתייחס לכרך הראשון ככרך שירי החול, ואל הכרך השני כאל כרך שירי הקודש.

רקע היסטורי

המחלוקת סביב המשורר הספרדי יהודה הלוי התחילה מיד עם רדתו מהאונייה בנמל אלכסנדריה בשבוע שלפני ראש השנה לפני 880 שנה. רבים וטובים התחרו על אירוcho. עם היוודע דבר מותו (אב 1141) התעצמה הפעילות של איסוף שיריו והעריכה של הדיואן הגדול המסכם את מכלול יצירתו. כל זה קרה לאחר שהלוי שהה במצרים בחודשים האחרונים של חייו (בין אלול 1140 לסיוון 1141). מאז צאת הספינה שלו מנמל אלכסנדריה לכיוון ארץ ישראל ביום חג השבועות לא נודעו עוד עקבותיו, ונדם קולו הצלול, שהוא השמיע גם במצרים ביצירות הרבות שהוא חיבר במקום. כבר כאשר הגיע הלוי למצרים הוא נשא באמתחתו, בוודאי, את שירי היס המפורסמים שלו, אלה שחיבר בדרך. מלבד זאת עורר אותו המגע עם משכילים מקומיים לחבר עוד כמה עשרות שירים נוספים. הוא נשא באמתחתו גם אסופה כלשהי של שירים שחיבר בעבר, בין שירי קודש בין שירי חול.

שאלה היא איך הגיעו אל העורך במצרים השירים שהלוי חיבר בנעוריו, כאשר פעל בספרד הנוצרית, מחוז הולדתו. פחות בעייתיים היו, אולי, השירים שהוא חיבר בספרד המוסלמית, אחרי שהסיע את מרכז פעילותו מן הצפון לדרום, מקום שגם בו לא פסק מעיין יצירתו. אפשר להניח שהשירים שהלוי חיבר בספרד המוסלמית היו נגישים לעורך המצרי יותר מאלה שהוא חיבר בנעוריו בצפון הנוצרי. שירי הנעורים אולי אפילו לא זכו לאסופה משלהם, וחלק מהם בוודאי גם לא נפוצו. לעומת זאת השירים שהמשורר חיבר בספרד המוסלמית זכו כבר בשלב הראשון של הגעתו למקום להערכה ולכבוד. גם הרצף התרבותי בין ספרד המוסלמית למצרים הקל בוודאי על המעבר של שירי הלוי שחיבר בדרום המוסלמי. כך הגיעו, בוודאי, למצרים שירים שהוא חיבר בדרום המוסלמי עוד לפני שהוא עצמו הגיע למצרים. היה זה המשורר המהולל משה אבן עזרא, שערך קבלת פנים מפוארת למשורר הצעיר, ואף כתב לכבודו את שיר השבח 'ילדי ימים חשו לצבוא', שזכה לפרסום. בין השאר הוא שאל שם בהתפעלות: 'אֵיךְ בֵּן נְעִים וְצִעִיר שְׁנַיִם יְעֻמוֹס הָרִי בֵּין עַל גְּבוּ'.¹⁹ לא לחינם נקבע שיר קבלת הפנים של משה אבן עזרא לכבודו של יהודה